

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ευάγγελος Μουτσόπουλος, *Ἡ Αἰσθητικὴ τῆς Ἠθικῆς*. Δοκίμιον. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι, 2009, 145 σσ.

Τὸ θεματικὸ πλαίσιο τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ ποὺ διερευνᾶται στὸ Δοκίμιο **Ἡ Αἰσθητικὴ τῆς Ἠθικῆς**, τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ευάγγελου Μουτσόπουλου, ἀφορᾷ τὴν «προβολὴ θεμάτων αἰσθητικῆς ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς ἠθικῆς», ὅπως σημειώνεται στὸν Πρόλογο τοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ μία ἀντιστροφή τῆς συνήθους, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἤδη, προβολῆς τῆς ἠθικῆς ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς. Ἡ ἀντιστροφή αὐτὴ κρίνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα «ὄχι μόνον λογικῶς θεμιτῆ, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία», ἰδίως μάλιστα «ὑπὸ τὶς ἐπικαιρὲς συνθήκες διαβρώσεως τῶν κοινωνιῶν». Κεντρικὸς στόχος τοῦ δοκιμίου εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ διερεύνηση τῆς «τέχνης τοῦ βίου», τῆς ὁποίας ἐπακόλουθο εἶναι τὸ **εὖ ζῆν**. Τὸ θέμα ἀναπτύσσεται ἐκτενῶς στὰ τρία κεφάλαια τοῦ ἔργου, καθὼς καὶ στὸν Πρόλογο καὶ στὸν Ἐπίλογο. Τὰ σχετικὰ κεφάλαια φέρουν ἀντιστοίχως τοὺς τίτλους: «*Ἡ τέχνη τοῦ βίου*» (σσ. 15-48), «*Καλλιέργεια καὶ ἠθικὴ συμπεριφορὰ*», (σσ. 49-90), «*Ἡ βίωση τῆς ἐλευθερίας. Μίμηση καὶ ὑπέρβαση*» (σσ. 91-122). Παρατίθεται ἐπίσης Πίνακας ἀρχαίων πηγῶν καὶ Πίνακας βιβλιογραφικῶν ἀναφορῶν.

Ἐκκινῶντας ἀπὸ τὴν ἀναπόσπαστη σύνδεση τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ὠραίου, ἡ ὁποία ἀπαντᾶται τόσο κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ὅσο καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει: «*Δὲν ἀρκεῖ ἡ ἐπιζήτηση τοῦ ὀρθῶς διανοεῖσθαι καὶ τοῦ κατὰ συνείδησιν πράττειν. Αἰταιτεῖται ἐπιπλέον ἡ βίωση τοῦ κάλλους εἰς τὸ πλαίσιον κάθε δημιουργικῆς δραστηριότητος, ὥστε τὸ αἶτημα τοῦ «εὖ ζῆν» νὰ μὴν ἐλέγχεται πλημμελῶς πραγματοποιήσιμον*».

Ἡ ἐπιδίωξη, συναφῶς, τῆς «καλοκαγαθίας», τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, γιὰ νὰ ἐρμηνευθῆ σωστά, πρέπει νὰ νοηθῆ ὡς μία ἐνεργητικὴ καὶ ὄχι παθητικὴ στάση ζωῆς. Ἡ ἐπιτυχὴς καὶ ἄρα ὀρθὴ πράξι «εἶναι ἀδιανόητον νὰ ἐκδηλώνεται ὡς αἰσχρὰ καὶ ἄσχημη». Τὸ εὐσχημον εἶναι τὸ φυσιολογικὸ πεδῖον ἐπιτεύξεως τοῦ ἀγαθοῦ, καθὼς καὶ τοῦ ὀρθοῦ συλλογισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἐκεῖνο συνιστᾷ τὴν συνέπεια. Ἡ ἀναγκαία αὐτῆ συμπλοκὴ ὠραίου, ἀγαθοῦ καὶ ὀρθοῦ, ὅπως ἐμφαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἐπιχειρήμα αὐτὸ καθιστᾷ πρόδηλη τὴν ἀνάγκη αἰσθητικῆς θεμελίωσης τῆς ἠθικῆς πράξης, θεμελίωσης ἢ ὁποῖα συνιστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ μεῖζονα θέματα τοῦ δοκιμίου. Πράγματι, ὅπως σημειώνεται, ἡ συνειδητὴ προαίρεση ποὺ θὰ καταλήξει σὲ πράξι (ἢ ὁποῖα ὀφείλει νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὶς ὑποδείξεις μιᾶς «κατηγορικῆς προσταγῆς», δηλ. μιᾶς ἐνδόμυχης ἐντολῆς ποὺ ἀπαιτεῖ, ἢ κάθε ἐπιμέρους πράξι ν' ἀποτελῆ κανόνα οἰκουμενικῆς ἀποδοχῆς) καθίσταται τελειότερη, ὅταν ἐκφράζεται καὶ μὲ αἰσθητικῆς τάξεως ποιότητες. Οἱ τελευταῖες ἐπιτείνουν τὴν ὀρθότητα τῆς ἠθικῆς πράξης, κατοχυρώνοντας τοιοῦτοτρόπως ὄχι μόνον τὴν ἠθικὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν αἰσθητικὴν ἀριότητα. Κομψότητα καὶ χάρις συνιστοῦν δύο ἀπὸ τὶς προέχουσες σχετικῆς αἰσθητικῆς κατηγορίες, πέραν βεβαίως τῆς φρονήσεως, τῆς ὁποίας ἡ σπουδαιότητα **εἶναι** πρωταρχικῆ. Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ὡς ἄνω διατυπώσεων, τὸ ζητούμενον εἶναι ἡ **τελείωση** τῆς ἠθικῆς πράξης μὲ τὴν συμβολὴν αἰσθητῶν ποιότητων ποὺ θὰ προσδώσουν σὲ αὐτὴν **ἐπίταση** καὶ **ἔνταση**¹, οἱ ὁποῖες θὰ συντελέσουν ἀποφασιστικὰ σὲ ἀριότητα καὶ πληρότητα τόσον ἠθικῆς ὅσον καὶ αἰσθητικῆς τάξης. Ἡ ἠθικὴ διάσταση τοῦ πράττειν ἐπιστέφεται λοιπὸν ἀπὸ τὴν λάμψη τοῦ κάλλους τῆς αἰσθητικῆς ἀριότητος.

Στὸ **Α' κεφάλαιο** τὸ ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στὸ πρόβλημα τῆς «κατὰ τέχνην ἀνθρώπινης διαβιώσεως». Τὸ ἐνδιαφέρον στρέφεται ἐπὶ μιᾶς ἠθικῆς ἢ ὁποῖα, ἐπὶ πλέον τοῦ ἠθικοῦ νόμου, θὰ στηρίζεται στὴν κατανόηση τοῦ παραδείγματος καὶ τῆς παραδόσεως τῶν ὑψηλῶν δημιουργημάτων τοῦ πνεύματος, ὥστε, μὲ γνώμονα τὶς ἀρχὲς ποὺ αὐτὰ ἀκτινοβολοῦν, τὸ ὑποκείμενο νὰ κατευθύνῃ τὶς συμπεριφορὲς του. Στὴν περίπτωσιν αὐτῆ πρέπει νὰ προσδιορισθῆ προηγουμένως ἡ διαλεκτικὴ σχέση μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ ὠραίου. Ὅ,τι

1. Γιὰ τὶς σχετικῆς συντεταγμένες τῆς συνειδησιακῆς δραστηριότητος, βλ. ἐνδεικτικὰ. Ε.Μ., *Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί*, Α' (1971), σσ. 9-16 (Στίγμα Πορείας).

ἐπιδιώκεται εἶναι ἡ ἐπίτευξη μιᾶς δραστηριότητας τῆς συνείδησης, ποῦ θὰ ἐκδηλωθῆ «ὄχι ἀπλῶς ὡς ἀπότοκος τῆς συναινέσεώς της πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ καὶ ὡς πραγμάτως αἰσθητικῆς διαθέσεως». «Τὸ ἀγαθὸν συμπληρούμενον ὑπὸ τοῦ κάλλους ἐπιβάλλεται καὶ διαλάμπει ἐγκυρότερον». Διακρίνεται ἤδη ἐν προκειμένῳ ἡ προσωπικὴ ὀπτικὴ γωνία τοῦ συγγραφέως ὡς πρὸς τὴν διερεύνηση τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς» διερεύνηση τῆς ὁποίας τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ δυναμοκρατικὴ προσέγγιση, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὴν δυναμικὴ τῶν ἀξιών, τὴν ὁποίαν ἔχει εἰσηγηθῆ ὁ συγγραφεὺς σὲ προηγούμενα ἔργα του. Ἡ προσέγγιση αὐτὴ θὰ λάβει ὑπ' ὄψιν της, κατὰ κύριον λόγον, τὶς δημιουργικὲς ἰκανότητες τῆς συνείδησης, καθὼς καὶ τὴν ἐκ μέρους της ἀξιοποίηση τοῦ πολιτιστικοῦ πλούτου τῆς ἀνθρωπότητος, ὥστε νὰ ἐπιτευχθῆ στὸ ἐπίπεδο τῆς πραγματικότητας ἡ ζητούμενη «τέχνη τοῦ βίου» καί, συναφῶς, τὸ κάλλος τῆς συμπεριφορᾶς². Ὁ ἄνθρωπος, ὡς ὄν κατ' ἐξοχὴν δημιουργικὸ, καλεῖται νὰ διαμορφώσῃ μέσω τῆς συνειδήσεώς του, ὡς συνειδήσεως τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐπὶ τῆ βάσει τῆς ἐλευθερίας της, κανόνες συμπεριφορᾶς, ἀντλῶντας ἀπὸ τὸν πολιτιστικὸ πλοῦτο ποῦ τῆς ἔχει κληροδοτηθῆ τὰ δομητικὰ στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς δημιουργίας. «Ἡ ἠθικὴ πράξις ἐμπεριέχει δυνάμει ὅλα τὰ γνωρίσματα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας». Ἡ θέση αὐτὴ ἀποτελεῖ κομβικὸ σημεῖο τῶν ἀπόψεων τοῦ συγγραφέως. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἠθικὴ πράξις ἐρμηνεύεται ὡς δημιουργικὴ διαδικασία, ἐπειδὴ ἐνέχει γνωρίσματα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Συνέπεια τοῦ ὡς ἄνω ἰσχυρισμοῦ ἀποτελεῖ καὶ ἡ θέση ὅτι ἡ δραστηριότητα μὲ τὴν ὁποία θὰ ἐκδηλωθῆ ἡ συνείδηση ἀποσκοπεῖ στὸ «νὰ μὴν εἶναι ἀπλῶς ἀπότοκος συναινέσεώς της πρὸς ἐπιτέλεσιν καθήκοντος, ἀλλὰ αὐτόχρονα καὶ πραγμάτως αἰσθητικῆς διαθέσεως». Ἐκεῖνο δηλ. τὸ ὁποῖον ὑπόκειται ἀπὸ γενικώτερη ἄποψη ἐδῶ (ὡς ζήτηση καὶ ὡς ἐπαλήθευση τοῦ σημείου ἐκκίνησης τῆς γενικῆς θέσης τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ ὡς αἴτημα καὶ πράξις ζωῆς) εἶναι ἡ συνύπαρξις, δηλαδὴ ὁ συνδυασμὸς, ἀγαθοῦ καὶ κάλλους κατὰ τὴν ἐπιτέλεση τῆς ἠθικῆς πράξεως. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ἡ ἀνάλυση αὐτῆ, τόσο στὸ πρῶτο κεφάλαιο ὅσο καὶ στὰ ἐπόμενα, παραπέμπει ἕμμεσα σὲ προηγούμενα ἔργα τοῦ συγγραφέως, πρᾶγμα ποῦ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ δοκίμιον αὐτὸ τοῦ συγγραφέως ἔχει στερεῆς βάσεις, ὡς ἀνάπτυγμα συστηματικῶν

2. Πβ. καὶ Ε.Μ., *Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί*, Β' (1978), σ. 78.

θέσεών του, προβάλλοντας μίαν ειδικώτερη και μέχρι τώρα λιγώτερο προβεβλημένη και έπεξεργασμένη πτυχή τής προβληματικής που έμπεριέχεται στο έργο του συνολικά.

Σύμφωνα με την ως άνω ανάλυση τής πραξιακής δραστηριότητας ως διαδικασίας δημιουργικής, απαραίτητον είναι να ληφθούν υπ'όψιν (έκτος από τις κατηγορίες του λόγου και τις κατηγορίες που προϋποθέτουν οι άλλες νοητικές λειτουργίες) προπάντων ή φαντασία και ή ελεύθερη βούληση. Ειδικώτερα ή φαντασία είναι εκείνη που καθορίζει την αισθητική διάσταση τής δημιουργικής συμπεριφοράς, ως διάυλος διά του όποιου ό δυναμισμός τής συνειδήσεως διοχετεύεται προς την λογική διεκπεραίωση τής έπιστημονικής και τής καλλιτεχνικής δημιουργίας, αλλά και τής ήθικης πράξης, ενώ ή ελεύθερη βούληση όχι μόνο συμβάλλει στην διάκριση των ήθικων κατηγοριών, αλλά και ύποδεικνύει την όριακή υπέρβαση του δέοντος, μία συμφωνία προς ό,τι πρέπει να επιλεγεί από άποψη αισθητική, ώστε «*κάλλος και αγαθόν να συμπέσουν κατά τὸ μέτρον τοῦ ἐπιθυμητοῦ*». Ἡ διεξοδική ανάλυση των διαδικασιών αυτών καταδεικνύει, όπως έπισημαίνεται, την όδευση τής συνειδήσης «*πρὸς τὴν τελικὴ ἐπιλογὴ ὅσων ἀξίων διακρίνονται γιὰ τὴν καθολικότητα τους*» και αυτές «*παραμένουν πάντοτε, παρὰ τις παντοίες ἀνθρώπινες παρεκτροπές, τ' ἀληθινό, τ' ὠραῖο και τ' αγαθό*», σύμβολα, κατά την καντιανή διατύπωση, του «*ὀρθῶς νοεῖν, τοῦ ὀρθῶς ποιεῖν και τοῦ ὀρθῶς πράττειν*». Την έπιλογή των ἀξίων αυτών θεωρεῖ ό Έπίκουρος «*Τέχνην τοῦ βίου*»³.

Πέραν αυτού υπάρχουν μία συνοδός ήδονή και μία αισθητική ικανοποίηση, αφού ό κατά τέχνην ασκούμενος βίος συνοδεύεται και έπιβραβεύεται από «*τὴν μεγίστην ήδονήν*» την όποίαν έπιφέρει ή έπίγνωση του ὀρθῶς πεπραγμένου και του καλῶς ποιηθέντος. Ἀντιστοιχῶς τὸ καλῶς ποιηθὲν ενέχει τὴν δική του ἀλήθεια, που είναι μάλιστα οἰκουμενική, κατ' ἀντιστοιχία, προφανῶς, προς τὴν οἰκουμενικότητα της ὀρθότητας τής πράξης, ὅσον και ἄν, φαινομενικῶς, αὐτὴ παρεκκλίνει από τὸ ὀρθόν. Στὴν περίπτωση αὐτὴ «*ὀρθὸν παραμένει τὸ ἴδιο τὸ ὀρθωμα τὸ ὅποιον και ἐπιβάλλει τὸν κανόνα τής μοναδικότητας και τής οἰκουμενικότητας του*» όχι τόσοσ ὡς προς τὴν μορφὴ ὅσον

3. Πβ. H. USENER, *Epicurea* (1887), Stuttgart, Teubner, 1966, & 485,σσ. 305 - 306 &&504-535, σσ. 312-323, Πβ. E.M., L' art de vivre selon Épicure: petteia et kairos, *Φιλοσοφία*, 27-28, 1997-1998, σσ. 191-202.

ὡς πρὸς τὸ ἦθος ποὺ ἐκφράζει καὶ διαμηνύει πρὸς τὶς ἀνθρώπινες συνειδήσεις». Τὸ μήνυμα ἄρα τοῦ καλλιτεχνικοῦ δημιουργήματος εἶναι κατὰ κύριον λόγον μήνυμα ὄχι μορφῆς, ἀλλὰ ἦθους.

Τὸ πρόβλημα ποὺ προκύπτει ἐν προκειμένῳ εἶναι ἐκεῖνο τῆς ἱκανότητας σύλληψης καὶ προπάντων κατανόησης καὶ ἀποδοχῆς τοῦ μηνύματος αὐτοῦ, ὅταν οἱ συνειδήσεις ἔχουν συσκοτισθῆ ἀπὸ πρότυπα εὐτελῆ. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ προσδιορίζει καὶ τὴν ἰδιαίτερη μέρμυρα τοῦ συγγραφέως, ἡ ὁποία καὶ τὸν ὥθησε, καθ' ὁμολογίαν του, στὴν συγγραφή τοῦ δοκιμίου αὐτοῦ. Ἐδῶ, ἡ πλατωνικὴ φλέβα τῆς πνευματικῆς ἰδιοσυστασίας του εἶναι ἔκδηλη.

Στὸ **Β' κεφάλαιο** ἐξετάζεται, ἐπίσης διεξοδικά, ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν αἰσθητικῶν ἀξιών. Ἡ αἰσθητικὴ καὶ ἠθικὴ ἀδιαφορία καὶ ἡ ὑποβάθμιση τῶν αἰσθητικῶν ἀξιώσεων τοῦ κοινοῦ στὴν ἐποχὴ μας ἀπαρτίζουν τὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχολεῖ ἐναγωνίως τὸν συγγραφέα καὶ καθορίζουν τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ἀντιμετώπισῆς του. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ἀρχίζει μὲ τὴν φράση: «*Ἐὰν τ' ἀγαθὸν συνιστᾷ ἀξίαν ὑπέρογατη καὶ ἐὰν ἡ ἐπίτευξίς του παρέχει τὴν ἐπιδιωκόμενὴν εὐδαιμονία, τότε ἡ ἐπίτευξις αὐτῆ θὰ νοηθῆ ὡς ἀπαραίτητη προϋπόθεσις ἐκείνης τῆς εὐδαιμονίας*». Ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ὀδηγεῖ σὲ μία φαινομενολογικὴ διερεύνηση τῶν ἀξιών καὶ εἰδικώτερα τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ διακρίβωση τοῦ ὄρου «ἀξία» ἔχει ἀπασχολήσει τὸν συγγραφέα συστηματικὰ καὶ ἐπανειλημμένα κατὰ τὸ παρελθόν⁴, ὁ ἴδιος δὲν ἔχει ἀναγνωρίσει στὸν ὄρον αὐτὸν «μία οὐσιώδη δυναμικὴ στὸ πλαίσιο τῶν παντοίων ὑποκειμενισμῶν καὶ ἀντικειμενισμῶν» δυναμικὴ ἡ ὁποία ἐπεκτείνεται καὶ πρὸς μία «κινητικὴ»⁵, μὲ ἀποτέλεσμα «ἡ φορὰ τῆς συνειδήσεως πρὸς τὶς ἀξίες νὰ ἀντισταθμίζεται διὰ τῆς φορᾶς ἐκείνων πρὸς αὐτὴν». Ὡστόσο, ἡ ἀξιολόγησις τῆς σημασίας τῶν ἀξιών ἀλλοιώνεται ἀπὸ τὴν ἐπίκτητη λάμψη τῶν ψευδαξιών, ἐνῶ μία προσωπικὴ, ἀλλὰ καὶ μία συλλογικὴ συνείδησις παρασύρεται ἀπὸ τὸ θάμβος τῆς γοητείας μιᾶς ψευδαξίας, προκαλῶντας στὸ κοινωνικὸ σῶμα λοιμώξεις. Οἱ πλατωνικὲς καταβολὲς τοῦ συγγραφέως εἶναι προφανεῖς ἐν προκειμένῳ, ὅπως καὶ στὴν περαιτέρω ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος.

Προέχει συνεπῶς ὁ ἔθισμος «*εἰς τ' ὠραῖον καὶ εἰς τὸ ἀντιστοίχως πρὸς αὐτὸ ἠθικῶς πρέπον*». Ἡ τακτικὴ αὐτὴ τοῦ ἔθισμοῦ ἔχει ὡς

4. Πβ., συναφῶς, Ε.Μ., *Ἡ Πορεία τοῦ Πνεύματος*, Γ' (1977), *Αἱ Ἀξίαι*, σ. 250.

5. Πβ. δ.π., σσ. 50-60.

ιστορικό προηγούμενο σχετική προσπάθεια του Δάμωνος του Ἀθηναίου, ὁ ὁποῖος, ἐπιχειρώντας τὴν συστηματοποίηση τῆς πυθαγόρειας μουσικῆς θεραπευτικῆς, ἀνέπτυξε στὴν ὁμιλία του ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου (443 π.Χ.) τὴν ἀνάγκη ἐπιλογῆς μουσικῶν μορφῶν κατάλληλων γιὰ τὴν διαπαιδαγώγηση τῶν μελλοντικῶν πολιτῶν, ὥστε νὰ προκληθῆ ὁ σχετικὸς ἐθισμὸς. Ὁ Πλάτων, σημειώνει ὁ συγγραφεὺς, προσυπογράφει τὴν σχετικὴ θεωρία, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ Στωικοὶ, ἀκόμη καὶ οἱ Νεοπλατωνικοὶ τὴν ἀποδέχονται. Ἡ ἐπίδρασή της ἐκτείνεται μέχρι τὸν 13ο αἰώνα. Κατὰ τὸν Πλάτωνα τὸ ἀθηναϊκὸν ἰδεῶδες τῆς καλοκαγαθίας καὶ ἡ ἐπιζητούμενη συνύπαρξι μουσικοῦ κάλλους καὶ ἥθους ἀπαξιώνονται ἀπὸ τὴν ἄμετρη θεατροκρατία τῆς ἐποχῆς του, ἐνῶ ἡ ἐξορία τοῦ Δάμωνος, λόγω τῆς ὀλιγωρίας τῶν ὑπευθύνων τῆς πόλεως, βρῖσκει τὸ ἀνάλογο της, κατὰ τὸν συγγραφέα, στὴν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας «παγκοσμιοποιημένη ἀκαλλιεργησία», στὴν ὁποία συμβάλλει καὶ ἡ στήριξι κρατικῶν φορέων, σὲ βάρος τῆς γνήσιας δημιουργίας. Ποιὰ εἶναι ἡ δέουσα ἀντιμετώπιση τῆς κατάστασης αὐτῆς; Μεγάλῃ τέχνῃ καὶ τέχνῃ εὐτέλης συνυπάρχουν σὲ κάθε ἀνθρώπινῃ κοινωνία, ἐνῶ οἱ κανόνες τῆς συμπεριφορᾶς βρῖσκονται σὲ ἀλληλεξάρτηση πρὸς ἐκείνους τῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης, καθὼς «ὅσον ὑψηλότερα τοποθετοῦνται οἱ ἠθικὲς ἀξίες, τόσο περισσότερο καὶ οἱ αἰσθητικὲς ἀξίες ἀποβαίνουν ἀντικείμενο σεβασμοῦ καὶ τανάπαλιν». Τὸ υπόλοιπὸ τμήμα τοῦ κεφαλαίου ἀφιερώνεται στὴν ἱστορικὴ ὑποστήριξι τῆς θέσεως αὐτῆς.

Στὸ Γ' κεφάλαιο ἀναλύεται ἐκτενῶς ἡ διαδικασία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, σύμφωνα μὲ τὴν προσωπικὴ θεώρηση τοῦ συγγραφέως - πρὸ πολλοῦ ἤδη ἐκτεθεῖσα σὲ προηγούμενα ἔργα του - καὶ διατυπώνεται ἡ πρότασή του ὡς πρὸς τὴν ἀκολουθητέα στάση ζωῆς ἐναντι τῶν φαινομένων εὐτέλειας τῆς σύγχρονης τέχνης. Λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν οἱ ἰδιαίτερες δομητικὲς καὶ διαμορφωτικὲς διαδικασίες, καθὼς καὶ ἡ ὅλη διαλεκτικὴ πορεία, ἀπὸ τὴν σύλληψη τοῦ ἔργου τέχνης ἕως τὴν ὀλοκλήρωσι καὶ τὴν τελείωσι του. Οἱ σχετικὲς ἀναλύσεις, ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος χάρις στὴν πρωτοτυπία καὶ τὴν εὐρύτατη ὅσο καὶ βαθεῖα γνώση τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ πολιτιστικοῦ παρελθόντος τῆς ἀνθρωπότητος, φέρουν καὶ πάλιν τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικῆς θεώρησης τοῦ συγγραφέως. Διαλεκτικὴ μεταξὺ συγκεχυμένου καὶ συγκεκρωμένου, μεταξὺ τοῦ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐτέρου, συνεχείας καὶ ἀσυνεχείας, ἀθρομῆσις καὶ προγραμματισμοῦ, τελειώσεως καὶ ἡμιτελοῦς, ἀποτε-

λοῦν τὰ στάδια τῆς διαδικασίας ἕως τὴν συνθετικὴ κατάληξή της. Ἐργώδης προσπάθεια, ἐρωτικὴ πάλη τοῦ δημιουργοῦ πρὸς τὸ ὕλικό, μὲ στόχο τὴν καθυπόταξή του χάρις σὲ μία δομικὴ καὶ ἐν συνεχείᾳ μορφικὴ διάπλαση χαρακτηρίζουν τὴν ὅλη πορεία. Δομὴ καὶ μορφὴ τοῦ ἔργου τέχνης συνεπάγονται δύο τουλάχιστον κυτταρικά στοιχεῖα (πβ. τὴν «μείξιν» καὶ «συνύπαρξιν» τῶν ἀντιθέτων στὸν πλατωνικὸ Τίμαιο), τὰ ὁποῖα καὶ ἀπαρτίζουν τὴν ραχοκοκκαλιὰ τοῦ ὀρθομένου ἔργου, ὅπως αὐτὸ προβάλλει μέσα ἀπὸ τὴν συνεχῶς ἐντεινόμενη συνείδηση τοῦ καλλιτέχνη καὶ ἀντανακλᾶται στὴν συνεχῶς ἐμπλουτιζόμενη παρουσία του στὴν συνείδηση τοῦ θεωροῦ. Οἱ σχετικὲς ἀναπτύξεις εἶναι ἀπὸ τὶς πιδὸ ἀξιανάγνωστες τοῦ παρόντος δοκιμίου.

Τὸ πρόβλημα τοῦ εὐτελισμοῦ τῆς Τέχνης ἀφορᾷ τόσον τοὺς δημιουργοὺς ὅσον καὶ τοὺς ἐξαπατῶμενους θεωροῦς, οἱ ὁποῖοι στεροῦμενοι καλλιέργειας ἐθίζονται στὸ εὐτελές. Τὸ Γ' κεφάλαιο κλείνει μὲ τὴν πλατωνικὴ ὑπόδειξη «κατ' εὐρυθμίαν καὶ εὐαρμοσίαν ζῆν». Εὐρυθμία καὶ εὐαρμοσσία, συνιστοῦν, κατὰ τὸν Ε. Μ., τοὺς κανόνες τῆς αἰσθητικῆς ἔκφρασης τοῦ ἠθικοῦ βίου καὶ τὶς συντεταγμένες ἐκείνες «διὰ τῶν ὁποίων ὀρίζεται ἡ διαδρομὴ κάθε ἠθικῆς συνειδήσεως ποῦ προσβλέπει στὴν ὀλοκλήρωση μιᾶς προσωπικῆς καλοκαγαθίας ἱκανῆς νὰ χρησιμεύσῃ ὡς οἰκουμενικὸ παράδειγμα συνεποῦς συμπεριφορᾶς».

Στὸν Ἐπίλογο, ποῦ ἐπιγράφεται: «Πρέπει νὰ καλλιεργοῦμε τὸν κῆλο μας»⁶, ὑπενθυμίζεται συμπερασματικὰ ἡ κύρια διαπίστωση καὶ προτροπὴ ποῦ ἀναπτύχθηκε στὰ προηγούμενα κεφάλαια τοῦ ἔργου: «Δὲν ἀρκεῖ νὰ συμπεριφερώμεθα ἐπ' ἀγαθῶ ἐπιβάλλεται, προκειμένου ἢ συμπεριφορὰ μας νὰ ἀποβαίῃ ἄκρως ἀποδοτικὴ καὶ ἐπωφελῆς, νὰ ἀναδεικνύεται συγχρόνως καὶ κομψή». Τὸ στοιχεῖο τῆς κομψότητος ἀνευρίσκειται παραδειγματικὰ στὴν διάτύπωση μιᾶς μαθηματικῆς ἀπόδειξης, ὅπου θὰ διέκρινε κάποιος, κατὰ Πασκάλ, τὸ «πνεῦμα τῆς γεωμετρίας», μὲ τὸ ὁποῖο «εὐκταῖο θὰ ἦταν νὰ προικοδοτεῖται ἐπὶ μονίμου βάσεως ἡ λογικὴ μας» καί,

6. Πβ. τὴν ἀκροτελεύτια πρόταση τοῦ ἔργου τοῦ Fr.(AROUET) VOLTAIRE, *Candide*, ἡ ὁποία παραπέμει πιθανώτατα στὸν Κῆπο, ἐπωνυμία τῆς σχολῆς τοῦ Ἐπικούρου. (Πβ. *Ἡ Αἰσθητικὴ τῆς Ἠθικῆς*, σ. 121, σημ. 82 καὶ σ. 123, σημ. 1). Τὸ θεματικὸ στοιχεῖο τοῦ Κήπου ἴσως ἀνάγεται τελικὰ στὸν πλατωνικὸ Φαῖδρο, 276 d: «... τοὺς ἐν γράμμασι κήπους... θεωρῶν φρομμένους ἀπαλοῦς».

συναφῶς, ἡ ἐπιστήμη, ἐνῶ τὸ «πνεῦμα λεπτότητας», τοῦ ὁποῖου ὕψιστες ἐκφάνσεις ἀποτελοῦν ἡ τέχνη καὶ ἡ φιλοσοφία, προσφέρει τὴν λάμψη του. Τὸ πνεῦμα λεπτότητας, ἀνάπτυγμα τῶν ἐνορατικῶν δυνάμεων τῆς διάνοιας, προωθεῖται χάρι στὴν **καλλιέργεια** ποῦ ἄλλο δὲν εἶναι παρὰ ἀντικείμενο πρὸς κατάκτησιν. Ὁ δυναμισμὸς τῆς συνειδήσεως, ἐνεργῶντας κατακτητικὰ, κατευθύνεται κυρίως πρὸς τὴν δημιουργία, ἡ ὁποία εἶναι ἐκδήλωση πράξεως ποῦ ἀποβλέπει σὲ σκοπὸ ἔμμεσα καὶ ὄχι εὐθέως ἀντιληπτό. Ἡ **εὐπραξία** ὡς «ἀπότοκος ἀρετῆς, φρονήσεως, σωφροσύνης, ἀγαθῆς προαιρέσεως, ἐλεύθερης ἀποφάσεως καὶ κομψῆς ἐκτελέσεως» ἀπαιτεῖ συνειδητὴ προεργασία καὶ ἀγωνιστικὴ συνειδηση πρὸς πραγμάτωση τοῦ σκοποῦ της, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ὁ ὁποῖος νὰ παρέχη τὴν ἐντύπωση ὅτι τοῦτο γίνεται μὲ εὐχέρεια καὶ χάρι, ἔστω καὶ ἂν ὑποκρύπτεται ἀγῶνας σκληρὸς γιὰ τὴν υπερνίκηση τῶν ἐμποδίων κατὰ τὴν διάρκειά της δημιουργικῆς διαδικασίας. Ἡ εὐπραξία ἐπιτυγχάνεται κατ' οὐσίαν μέσω τῆς καλλιέργειας. «Χωλαίνουσα καλλιέργεια συνεπιφέρει χωλαίνουσαν ἠθικὴν». Ὁ συγγραφεὺς διαπιστώνει τὴν υποβάθμιση τῶν αἰσθητικῶν κριτηρίων τῆς ἐποχῆς μας, ἐκφράζοντας τὴν ἀγωνία του. Ἡ ἔντονη διαμαρτυρία του (ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ δοκιμίου) συνοδεύεται ἀπὸ ἐκ βαθέων σχετικῆς ἐξομολογήσεις καὶ καταλήγει σὲ ἔκκληση γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ φαινομένου.

Τὸ δοκίμιο τοῦ Ε. Μουτσόπουλου **Ἡ Αἰσθητικὴ τῆς Ἠθικῆς** ἐνέχει μία ἰδιοτυπία: γιὰ πρώτη φορὰ γίνεται ἔντονα φανερὴ μία θυμικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος ἐκ μέρους τοῦ πολυγραφότατου συγγραφέως προσέγγιση, ποῦ ὑποδηλώνει ἐνδεχομένως μία συναισθηματικὴ ἐπικύρωση φιλοσοφικῶν προβληματισμῶν, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχαν προσεγγισθῆ, ὅπως τουλάχιστον φαινόταν ἐκ πρώτης ὄψεως, μόνον ἀπὸ σκοπιὰ καθαρῶς θεωρητικῆ.

Στὸ δοκίμιο αὐτὸ ἐξ ἄλλου προβάλλουν, κάτω ἀπὸ μία ὀπτικὴ εἰδικότερων συσχετίσεων καὶ συμπλοκῶν, ὀρισμένες φιλοσοφικῆς ἐπισημάνσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐκτεθῆ συστηματικὰ κατὰ τὸν μακρὸ συγγραφικὸ βίον τοῦ συγγραφέως, ἀναδεικνύοντας τὸν συνεκτικὸ τους χαρακτήρα, δηλαδὴ τὴν ἐνότητα ποῦ ὑπόκειται στὶς πολυάριθμες καὶ πολὺπτυχες ἀναλυτικῆς προσεγγίσεις προβλημάτων ποῦ ἔχουν ἀπασχολήσει διεξοδικὰ κατὰ τὸ παρελθὸν τὴν διανόησή του, ἰδίως ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς Ἀξιολογίας. Στὸ ἐν λόγω δοκίμιο προβάλλεται εἰ-

δικώτερα ή αισθητική έκφανση της ήθικης, για έναν επαναπροσδιορισμό του **εὖ ζῆν** ὡς Τέχνης τοῦ βίου.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἦταν ἴσως δυνατὸ νὰ διατυπωθοῦν κάποιες συμπερασματικές ἐκτιμήσεις. Ἄν κατὰ τὴν σύγχρονη «μεταξίωση τῶν αξιῶν», ἡ ὁποία ὡς ἴδς ἔχει προσβάλλει παγκοσμίως τὴν ποιότητα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἡ **εὐζωΐα** ἔχει πλέον μεταξιοθῆ, λαμβάνοντας τὴν σημασία τοῦ εὐχεροῦς καὶ ἄνετου βίου, εὐκταῖο καὶ ἀναγκαῖο θὰ ἦταν ν' ἀντιπαρατεθῆ πρὸς αὐτὴν ἡ **εὐπραξία**, «ἀπότοκος ἀρετῆς, φρονήσεως, σωφροσύνης ἀλλὰ καὶ κομψῆς ἐκτελέσεως», σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγραφέως. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ συμπεράνη ὁ ἀναγνώστης ὅτι τὸ «εὖ ζῆν», στὸ ὁποῖον ἀποσκοπεῖ ἡ τέχνη τοῦ βίου, θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸ «εὖ πράττειν». Ἡ ὡς ἄνω διατύπωση, μὴ ἀπαντῶσα στὸ κείμενο τοῦ δοκιμίου, θὰ ἦταν ἴσως ἐπιτρεπτή. Ἡ ἐπιδιωκόμενη συνύπαρξη καὶ συμπαρουσία ἀγαθοῦ καὶ κάλλους κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἠθικῆς πράξης, ἀποκαλύπτει μία κατηγοριοποίηση τοῦ πράττειν ὄχι μόνον ὑπὸ τὴν ὀπτική τοῦ **φρονίμως**, ἀλλὰ καὶ τοῦ **καλῶς**, ἐκφράζουσα ἕναν ἀξιολογικὸ προσδιορισμὸ πού ἄπτεται ὄχι μόνον τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὠραίου, καὶ τελικὰ ὑπὸ τὴν ὀπτικήν τοῦ **εὐδαιμόνως**, ἂν λάβῃ κάποιος ὑπ' ὄψιν του τὴν καθιερωμένη στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐρμηνεία τοῦ εὖ πράττειν ὡς **μακαρίως, εὐδαιμόνως** ἔχειν⁷. Τοιοῦτοτρόπως ἱκανοποιεῖται καὶ τὸ αἶτημα τῆς εὐδαιμονίας, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ κομβικὸ σημεῖο τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ συγγραφέως, ἰδίως στὸ Β' κεφάλαιο τοῦ παρόντος δοκιμίου. μα Ἡ ἐπιδιωκόμενη ἐξ ἄλλου σύνδεση ἀγαθοῦ καὶ κάλλους κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἠθικῆς πράξης, ἐπιφέρει, ὅπως σημειώνει ὁ συγγραφέας, μία ἐγκυρότερη καὶ ἄρα πιὸ ὀλοκληρωμένη μορφή ἐκφράσεως καὶ τελέσεως τῆς πράξης. Ὑπὸ τὸ πρῶμα αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ὑποστηριζῆ κάποιος - συνηγορῶντας πρὸς τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγραφέως καὶ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἄλλα ἔργα του - ὅτι ἡ ἠθικὴ πράξη ἀννυψώνει τὸν ἐνεργοῦντα

7. Βλ. H. LIDDEL - R. SCOTT, *Μέγα Λεξικὸν ἑλληνικῆς γλώσσης*. Ἐκδ. Ἰω. Σιδέρης, Ἀθῆναι. *Πράττω* (IV) διατελῶ, διάκειμαι κατὰ τινὰ τρόπον. Εὖ ἢ κακῶς πράττειν: καλῶς ἢ κακῶς διάκεισθαι μακαρίως, εὐδαιμόνως. ΑΡΙΣΤΟΦ., *Πλούτ.* Εὖ πράττειν τὰ αὐτοῦ: φέρω τίς υποθέσεις μου εἰς καλὸν τέλος. *Εὐπραξία*: τὸ εὖ πράττειν, εὐπραγεῖν, εὐημερεῖν, εὐτυχῆς ἔκβασις καὶ εὐτυχία κατ' ἀντίθεσιν πρὸς ἀπλήν ἐπιτυχίαν. ΠΛΑΤ., *Ἀλκ.Ι*, 1116 b: «Ὅστις καλῶς πράττει, οὐχὶ καὶ εὖ πράττει; Ναί. Οἱ δ' εὖ πράττοντες οὐκ εὐδαιμόνες».

αὐτὴν ὄχι μόνο στὸ πεδῖον τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίπεδο ἐνὸς «πλέον-εἶναι», καθὼς προϋποθέτει μίᾳ δραστηριότητα ἄρρηκτα συνδεδεμένη πρὸς μίᾳ διάθεση αἰσθητικῆς πραγμάτωσης, ἡ ὁποία συνεπάγεται τελικὰ τὴν βίωση ἐνὸς πλέον-εἶναι. Θὰ ἦταν ἐπίσης δυνατὸν νὰ παρατηρηθῆ ὅτι μὲ τὸ ἐν λόγῳ δοκίμιο ὁ συγγραφέας διευρύνει καὶ ἐπαληθεύει τὴν θεμελιώδη πεποίθησή του, πρὸ πολλοῦ ἤδη διατυπωθεῖσα: *creo ergo sum*. Ἀκάματος ἐργάτης ὁ ἴδιος καὶ καλλιεργητὴς τοῦ «κῆπου τῶν γραμμάτων», ειδικώτερα τῶν φιλοσοφικῶν, μὲ τὸ πόνημα τοῦ **Ἡ Αἰσθητικῆ τῆς Ἠθικῆς** παρέχει τὴν εὐκαιρία μιᾶς στοχαστικῆς θεώρησης, καὶ ἐνδεχομένως ἀναθεώρησης, τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τοῦ βίου μας ἐν γένει.

Αἰκατερίνη ΔΩΔΟΥ
Θεσσαλονίκη